

Pligten til Gud eller pligten til kongen? Holger Rosenkrantz og adelsidealer i første halvdel af 1600-tallet

Af ph.d. Rasmus Skovgaard Jakobsen, Dansk Center for Herregårdsforskning

I 1593 svarede den senere professor og daværende hovmester (rejseguide)¹ for Holger Rosenkrantz (1574-1642), Daniel Cramer (1568-37), på et brev fra Jørgen Rosenkrantz (1523-1596). I brevet forsikrede Cramer, at sønnen Holger ville påbegynde det af faderen pålagte jurastudium, i stedet for kun at beskæftige sig med teologistudiet: „Når han forener det [juraen] med theologiens studium, kan han blive sit Fædreland og forældre til Hæder og Gavn“.² Baggrunden for Jørgen Rosenkrantz’ brev har sandsynligvis været, at han frygtede, at sønnens talent ville blive spildt og ikke ville blive til gavn for fædrelandet. Således skrev Cramer, nærmest som svar på en kritik af hans arbejde som sønnens hovmester, at: „Holger vilde synde mod Gud, Fædreland og Næsten, hvis han unddrog sig fra Statsstyrelsen og skjulte sig i sit Huses Mørke, hvor han ikke kunde gavne dem noget“.³ Jørgen Rosenkrantz’ frygt for, at sønnen ik-

ke ville komme til at gavne fædrelandet, viste sig dog at blive virkelighed. Selvom Holger Rosenkrantz både var højadelig og i en periode bestred en central position i landets regering (Rigsrådet), så valgte han netop at skjule sig i ’sit Huses Mørke’ da han i 1627 opsagde sin plads i Rigsrådet. Herved kom Rosenkrantz i konflikt med adelens og datidens samfundsbillede af aristokratiet, som en fædrelandstro og tjenestevillig stand i 1600-tallets Danmark.

Holger Rosenkrantz’ afvisning af den adelige standsidentitet medførte en ekskludering og langvarig strid med både kongen og den teologiske elite på Københavns Universitet. Striden viser, hvad der blev anset for acceptabelt og uacceptabelt for en adelsmand i Christian 4.s (1574-1648) Danmark. Holger Rosenkrantz og den polemik, han skabte, fremstår derfor som en unik case, der kan anvendes til at belyse et centralt aspekt af dansk adelskultur i første halvdel af 1600-tallet. I denne artikel vil jeg give en ny tolkning af Holger Rosenkrantz’ teologiske og aristokratiske liv, og hvad det kan fortælle os om adelig identitet og selvforståelse i starten af 1600-tallet.

Højadelsmanden Holger Rosenkrantz til Rosenholm og Skaføgård. Rosenkrantz var en del af datidens lærde adelselite og var især gode venner med Tycho Brahe (1546-1601) med hvis niece (Sophie Brahe (1578-1646) han i 1598 giftede sig med. Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet.

Martin Luther var tidligere katolsk munk. I 1517 offentliggjorde han 95 teser imod Romerkirken og pavens afladshandel. Det blev begyndelsen på en årelang strid i den vestlige kirke, som førte til bondeoprør, borgerkrig og religiøs kaos. Samtidig var det også begyndelsen på den moderne velfærdsstat, da Luther gjorde det til en pligt for staten, at den tog sig af sin befolkning – noget som i middelalderen havde været kirkens ansvar. Foto: wikimediacommons.

Nye idealer

Fra krigeradel til embedsmandsadel

Som Kasper Tipsmark viser i nærværende bog, så ændrede den danske adel identitet efter reformationen. Groft sagt, så bestod den aristokratiske identitet i middelalderen af en udpræget krigermentalitet. Med reformationen i 1536 fik kronen monopol på vold, og adelens krigerfunktion forsvandt. I stedet fik især den danske højadel en embedsmandsidentitet. Nu var man ikke længere krigere, men derimod tjenestevillige og kongetro bureaukrater. At være embedsmand krævede naturligvis en god uddannelse, og kun den rigeste del af adelen havde derfor råd til at sende deres drengebørn på de ofte årelange danskesrejser (piger blev uddannet i hjemmet).

Den nye adelige embedsmandsidentitet byggede på loyalitet overfor kongemagten. Var man højadelsmand, så var det forventet, at man på den ene eller anden måde deltog i statstjenesten. Frasagde man sig denne pligt, så kom man ikke kun i konflikt med den adelige identitet og selvbevidsthed, men som artiklen vil vise, også indflydelsesrige politiske og teologiske forståelsesrammer.

Doctrina Secundum Pietatem

En kontroversiel teologi

Holger Rosenkrantz var søn af Christian 4.s formyndrerregeringsleder Jørgen Rosenkrantz. Holger Rosenkrantz drog i 1590-95 på uddannelsesrejse til Rostock og Wittenberg, hvor han især studerede teologi. Hjemvendt overtog han i 1596 faderens to djurs-

landske herregårde Rosenholm og Skaføgaard. Han trådte i 1597 ind i Danske Kancelli (varetog alle statslige funktioner undtagen udenrigspolitikken), men sagde op året efter. I stedet trak han sig tilbage til Rosenholm, hvor han begyndte en omfattende teologisk forsknings- og undervisningsvirksomhed.⁴ I 1617 hentede Christian 4. ham til Rigsrådet og gjorde ham til lensmand i Odense. At være rigsrådsmedlem blev anset for en ærefuld og livsvarig ansættelse. Det blev derfor taget meget ilde op, da Rosenkrantz under Jyllands besættelse i 1627 udvandrede fra et rigsrådsmøde og drog i eksil i Sverige. Herefter faldt han hurtigt i unåde, og Christian 4. begyndte derefter nedladende at kalde sin tidligere yndlingsrigsråd for: „den latinske Rosenkrantz“.⁵

Årsagen til kongens nedsættende bemærkning om Rosenkrantz skal findes i baggrunden for hans udtrædelse. Rosenkrantz ønskede at hellige sig Gud og den kristne teologi på fuld tid. Dette havde han ikke haft mulighed for under sine 10 år i Rigsrådet. Holger Rosenkrantz mente, at Gud havde givet ham til opgave, at reformere den danske kirke. Det gjorde han ved at omforme den daværende konservative lutherske teologi til en fromhedsfokuseret teologi. Teologien er af eftertiden blevet kaldt *Doctrina Secundum Pietatem* – den lære, som fører til fromhed og gudsfrygt. Hovedmålet med teologien var at gøre op med den dominerende dansk-teologiske læsning af reformationens ophavsmand Martin Luthers (1483-1546) verdensbillede.

Luther (i hvert fald den *tidlige* Luther) og toneangivende danske teologer forstod overordnet menneskets mulighed for frelse, som noget kun Gud bestemte. Mennesket kunne ikke gøre andet end at tro på, at Gud ville befri det for sine synder. Holger Rosenkrantz arbejdede derimod med en dobbelt form for frelse. Mennesket skulle stadig tro på Gud, men det kunne også aktivt selv gøre noget for sin frelse. Hvis mennesket gjorde gode gerninger, ville det forbedre sin mulighed for at komme i paradís.⁶ Dette lød i konservative (og ikke mindst antikatolske) danske teologers ører, som den katolske kirkes middelalderlige gerningsfrelse, hvor man kunne købe sig til de gode gerninger og derved adgang til Paradís. Dette var dog aldrig en mulighed hos Rosenkrantz. I stedet blev de gode gerninger fostret af en selv, hvis man troede på Gud. Denne tolkning fik Luther også senere i sit liv, selvom han blot anerkendte gerningerne som noget positivt. Derimod anså Rosenkrantz dem for et helt centralt element i et liv af stadig fromhed. Rosenkrantz’ teologi var derfor i konflikt med den almindelige danske kristendomsforståelse.

Stridsårene. Den offentlige kritik

Før Holger Rosenkrantz i 1627 gik ud af Rigsrådet, var han blevet betragtet som en af Danmarks toneangivende teologer. Efter udtrædelsen blev han derimod hurtigt ekskluderet fra ledende kredse i det danske politiske og teologiske liv. Især det sidste var for Rosenkrantz en streg i regningen. Hans primære baggrund for at opsiges sin rigsrådspost havde netop

været, at han ønskede at færdiggøre sit teologiske værk, der kunne skabe fromhed i folket. For Rosenkrantz blev ekskluderingen af det teologiske liv derfor en stor forhindring i hans forsøg på at udføre den pligt, som han mente, at Gud havde pålagt ham.

Vi ved med sikkerhed, at Holger Rosenkrantz’ teologi havde været kendt af både toneangivende danske og europæiske teologer siden starten af 1600-tallet.⁷ Alligevel rejste der sig efter hans udgang af rigsrådet i 1627 en så stor kritik af Rosenkrantz’ arbejde, at han fik svært ved at komme gennem censuren med sine teologiske publikationer. Hans teologi, som ellers før var blevet prist til skyerne, blev nu anset som noget nær kætteri. I et forsøg på at omgå censuren (som han selv havde været med til at indføre under sin rigsrådstid) genoptrykte han i 1636 nogle traktater af en anerkendt tysk reformationsfyrste.⁸ Traktaterne i sig selv indeholdt intet problematisk. Rosenkrantz indsatte dog et forord på 29 sider, hvori han redegjorde for sin fromhedsteologi baseret på en gensidig forbindelse mellem de gode gerninger og troen. Skriftet var kontroversielt af både teologiske og politiske grunde. Teologisk, fordi det understregede gerningernes gode egenskaber og derved gik imod den ’nationale teologi’. Politisk, fordi det offentligt kritiserede den enhedsreligion, som Christian 4. og ledende teologer forsøgte at skabe. Efter udgivelsen blev kritikken af Rosenkrantz skærpet. Samme år indledte den tidligere ven, teologiprofessor Jesper Brochmand (1558-1652) på kongens ordre en sag mod Rosenkrantz.

Jesper Brochmand blev efter Hans Poulsen Resens (1561-1638) død det teologiske overhoved i den danske kirke. I begyndelsen af sin teologiske karriere kan han nærmest betragtes som en discipel af Holger Rosenkrantz, men efter Rosenkrantz’ udtrædelse af Rigsrådet, blev tonen imellem dem direkte fjendtlig. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Hans Petersen.

Allerede Christian 3. (1503-39) havde efter reformationens indførelse i 1536 påbegyndt arbejdet af en national kirke, men det var først under Christian 4., at denne kirke tog en yderligere og mere afgrænset form. Foto: Frederiksborg Slot.

Som vi skal se, så var det ikke, som forskningen før har troet, Holger Rosenkrantz’ teologi, der var kimen til uviljen mod ham. Derimod var det offentliggørelsen af hans kritik af kirken, samfundet og adelsidentiteten, som gjorde ham upopulær i 1600-tallets Danmark.

Regnum firmat pietas

Christian 4. og enhedskirken

Det interessante ved sagen om Holger Rosenkrantz

er, at det først var ved hans offentliggørelse af kritikken af den etablerede kirkes teologi, at han blev udsat for en reel ekskludering af samfundets top. Herefter begyndte han en årelang strid med Brochmand og andre, hvor indholdet af brevene blev mere personlige end faglige. Således skrev Rosenkrantz til Brochmand: „Jeg mærker du har arbejdet dig træt ved at sammenskrabe og sammenrapse skolastisk skrammel, men uheldigvis så slemt, at du ikke engang formår at udsondre bærmen, hvori man søler sig“.⁹

Det afgørende for kritikken af Holger Rosenkrantz ser derfor ud til ikke at have været hans teologi – den havde jo været kendt af teologerne siden starten af 1600-tallet. Derimod var det selve *offentliggørelsen* af kritikken af den nationale teologi, som intensiverede modstanden mod Holger Rosenkrantz. Lad os derfor kaste et kort blik mod den kirke, som Christian 4. var ved at skabe i starten af 1600-tallet.

I 1625 valgte Christian 4. at gå ind i Trediveårskrigen (1618-48). Resultatet var en katastrofe og endte med, at Jylland blev besat i 1627-28. Kongen var overbevist om, at nederlaget skyldtes ugudelighed i befolkningen og søgte i de efterfølgende år at forstærke og konsolidere den rette tro i det Danske Rige.¹⁰ I dette miljø blev lovene mod ugudelighed og usædelig opførsel skærpet. For eksempel blev det i 1629 lovpligtigt, at præsten i samarbejde med to gudfrygtige sognebørn skulle overvåge den lokale menighed for at sikre sig, at den opførte sig korrekt. Den mest mærkværdige lov var dog den i 1645 indførte *stokkeforordning*. Nu skulle der ansættes en

person i kirken til at slå sovende kirkegængere i hovedet med en lang stok. Hvis man ikke kunne høre Guds ord, så kunne man heller ikke opnå frelse!¹¹

Christian 4. forsøgte derfor at skærpe troen og fremme kirken i Danmark. Samtidig blev kirken en forlænget arm af staten. Således blev der indført bededage, hvor de lokale sognepræster efter Christian 4.s nederlag i Trediveårskrigen blandt andet fik til opgave at forsvare kongens fejlslagne politik. En kritik af den kongelig enhedskirkes teologi var derfor i yderste konsekvens også en kritik af kongen selv. Det er her, vi har kimen til kritikken af Holger Rosenkrantz.

Pligten. Gud eller konge?

Som nævnt i begyndelsen af denne artikel, så opstod den adelige embedsmandsidentitet efter reformationen som den nye aristokratiske selvforståelse. Embedsmandsidentiteten hang tæt sammen med begreberne uddannelse og viden. Det var en adelsmands pligt at uddanne sig og bruge denne uddannelse i kongens tjeneste. Pligten til majestæten havde allerede den italienske filosof Niccolò Machiavelli (1469-1527) berørt, men det var Martin Luther og den indflydelse hans teologi fik i Danmark, som understregede folkets (og dermed adelens) ansvar overfor samfundets fyrste. Jeppe Büchert Netterstrøm har beskrevet adelens militære funktion som under „konstant mobilisering“.¹² Netterstrøm diskuterer adelens pligter i et militærhistorisk perspektiv, men det kan udvides til også at gælde den aristokratiske embeds-

mands pligter. Det var en central del af adelsidentiteten, at en adelsmand gav sig fuldt til fædrelandet. Både i krigs- og fredstid. Højadelsmanden Herluf Trolle skulle have sagt:

*„Ved I, hvorfor vi Herremænd, hvor[for] vi bærer Guld kæder og har Jordegods og vil være yppere-mere og højere agtet end andre? Derfor har vi denne ære for andre, at når vor Konge og Herre, Land og Rige har det behov, da skal vi Rigens Fjender affeje, beskytte og beskærme med magt og al formue vor Fædrene rige, at vores Undersætter må bo og være ud i fred og rolighed“.*¹³

Citatet fortæller os, at det var adelens pligt at give sig fuldt til konge og fædreland. Det var prisen for at være adelsmand. Det er denne forståelsesramme, som Holger Rosenkrantz forbrød sig imod, da han i 1627 forlod Rigsrådet. Han havde som højadelsmand og endda højtuddannet akademiker en større pligt end andre til aktivt at deltage i Rigets affærer. Adelen var privilegeret, men havde også forpligtelser. Husker vi på citatet af Daniel Cramer, som indledningsvis blev citeret, så er især sætningen: „hvor han ikke kunde *gavne* dem noget“¹⁴ interessant. Holger Rosenkrantz forbrød sig netop mod nogle af de mest centrale elementer for en adelsmand. Han forbrød sig imod den adelige social- og rolleidentitet som tjenesteadel ved at afvise den pligt som Herluf Trolle beskriver i ov-

enstående citat: Pligten til kongen og fædrelandet. Endvidere kritiserede Rosenkrantz’ teologi indirekte den enhedskirke, som Christian 4. var ved at om- skabe til en forlænget arm af staten.

For Holger Rosenkrantz har valget dog stået mellem to personlige pligter: Pligten til konge og fædreland eller pligten til Gud. Han valgte Gud. Dette medførte, at han brød med datidens accepterede forståelsesrammer og derfor blev ekskluderet fra den øverste teologiske og politiske elite. Eksemplet med Rosenkrantz viser, at reformationen og de politiske, sociale og religiøse omvæltninger, som den satte i gang, påvirkede den danske adel og det danske samfund i højere grad end før antaget.

Noter:

1. En hovmester, tugtemester eller præceptor var en ung adelsmands lærer og guide på hans udlandsrejse. Han arrangerede adelsmandens uddannelse og sørgede for hans økonomi, kost og logi. En hovmester var oftest teologisk uddannet og benyttede rejserne til selv at studere. Hjemvendt til Danmark fik tidligere adelige hovmestre ofte gode stillinger i for eksempel kirken.
2. Andersen 1896, s. 57.
3. Andersen 1896, s. 58.
4. Tidligere har man kaldt Rosenkrantz’ skole for Jyllands første universitet, men der var nok mere tale om en mindre gruppe unge mennesker der både studerede diverse videnskaber, kopierede Rosenkrantz’ egne værker og var i huset for at lære adelsmanerer.
5. Bjørn 1991, s. 94.

6. Jævnfør Jens Glebe Møllers *Doctrina Secundum Pietatem* fra 1966 for en dybere gennemgang af Holger Rosenkrantz’ teologi.
7. Jævnfør eksempelvis de mange breve fra Jesper Brochmand (1558-1652), der var en af de mest indflydelsesrige teologer under Christian 4., og hans breve til Rosenkrantz. For eksempel Andersen 1896, ss. 149, 150 og 294.
8. Albrecht af Brandenburgs *Fürsten Spiegel*.
9. Andersen 1896, s. 359.
10. Lockhart 2007, s. 175-180.
11. Rørdam 1889, s. 317-318.
12. Netterstrøm 2013.
13. Wad 1893a, s. 22.
14. Andersen 1896, s. 58.

Kilder:

Albrecht af Brandenburg. Med indledning af Holger Rosenkrantz: *Fürsten Spiegel, das ist: Schrifftten und Sendschreiben des Durchl. etc. Herrn Albrecht des Fünfften, Marggraffen zu Brandenburg etc., in welchen er in seinem lautredenden Glauben zu ersehen / mit einem Vorwort von Holger Rosenkrantz Georgen Sohn*), Aarhus, 1636.

Rørdam, H.F.: „Breve til og fra Holger Rosenkrands“, i: *Kirkehistoriske Samlinger*, r. 3, bd. I, s. 114-164, 1874-1877.

Rørdam, H.F.: „Breve til og fra Holger Rosenkrands“, i: *Kirkehistoriske Samlinger*, r. 3, bd. V, s. 714-763, 1884-1886a.

Rørdam, H.F.: „Holger Rosenkrands’s Beretning om et underligt Syn i Aaret 1600“, i: *Kirkehistoriske Samlinger*, r. 3, bd. V, s. 659-667, 1884-1886b.

Rørdam, H.F.: „Breve til og fra Holger Rosenkrands“, i: *Kirkehistoriske Samlinger*, r. 3, bd. VI, s. 24-77, 292-338, 609-653, 1887-89a.

Rørdam, H.F.: „Holger Rosenkrands ligprædiken 1642“, i: *Kirkehistoriske Samlinger*, r. 3, bd. VI,[Transskriberet version. Dækker kun den biografiske del], s. 24-35, 1887-89b.

Rørdam, H.F.: *Danske kirkelove. Samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse fra reformationen indtil Christian V’s Danske Lov, 1536-1683*, bd. 3, Selskab for Danmark Kirkehistorie, G.E.C. Gad, Kjøbenhavn, 1889.

Wad, Gustav Ludvig: *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjõe. Paa Herlufsholms stiftelses foranstaltning udgivne ved Gustav Ludvig Wad*, bd. 1, V. Thaning og Appel, København, 1893.

Litteratur:

Andersen, J. Oskar: *Holger Rosenkrantz den Lærde: en biografisk skildring med bidrag til belysning af danske kirke- og studieforhold i det syttende aarhundredes første halvdel*, Bang, København, 1896.

Bergild, Merete og Jens Jensen: „Rosenkrantzerne som kunstmæcener“, i: Frits Nicolaisen, red. *Rosenholm*, Randers Amts Historisk Samfund, Skriftserie Nr. 4, s. 103-130, 1991.

Bjørn, Hans: „Holger Rosenkrantz“, i: Frits Nicolaisen, red. *Rosenholm*, Randers Amts Historisk Samfund, Skriftserie Nr. 4, s. 71-102, 1991.

Elias, Norbert: *The Civilizing Process*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 2000.

Helk, Vello: *Dansk-Norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Med en matrikel over studerende i udlandet*, Odense Universitetsforlag, Odense, 1987.

Lockhart, Paul Douglas: *Denmark, 1513-1660: The Rise and Decline of a Renaissance Monarchy*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Møller, Jens Glebe: *Doctrina secundum pietatem: Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi*, udgivet af Institut for Kirkekundskab, Gyldendal, København, 1966.

Netterstrøm, Jeppe Büchert: *Militær og civil i Danmark i 1400- og 1500-tallet*, arbejdspapir fra [http://pure.au.dk/portal/da/publications/militaer-og-civil-i-danmark-i-1400-og-1500tallet\(6e4d62a9-b6cc-4393-af72-4bc6089a16ce\).html](http://pure.au.dk/portal/da/publications/militaer-og-civil-i-danmark-i-1400-og-1500tallet(6e4d62a9-b6cc-4393-af72-4bc6089a16ce).html), set 5.5.2014, 2013.

Nielsen, Lauritz: *Danske privatbiblioteker gennem tiderne – indtil udgangen af det 17. aarhundrede*, bd. 1, Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag, København, 1946.

Norn, Otto: „Ord og billede“, i: Festskrift til Chr. Westergaard-Nielsen, København, 1974.

Vind, Anna: „Luther og Jakobsbrevet. Kanon og kætteri på reformationstiden“, i: *Bibliana*, årg. 11, nr. 2, 2010.